

CUM A DEVENIT
ISUS
DUMNEZEU

Bart D. Ehrman conduce Departamentul de studii religioase de la North Carolina University. Și-a făcut studiile de masterat și doctorat la Princeton Theological Seminary, unde a absolvit, în 1985, *magna cum laude*. Este unul dintre cei mai importanți specialiști în istoria creștinismului timpuriu, cunoscut publicului larg prin cărți precum *Jesus, Interrupted: Revealing the Hidden Contradictions in the Bible* (2009); *God's Problem: How the Bible Fails to Answer Our Most Important Questions – Why We Suffer* (2008); *The Lost Gospel of Judas Iscariot: A New Look at Betrayer and Betrayed* (2006); *Truth and Fiction in „The Da Vinci Code“: A Historian Reveals What We Really Know about Jesus, Mary Magdalene and Constantine* (2004); *Lost Scriptures: Books That Did Not Make It into the New Testament* (2003); *The Apostolic Fathers* (2003); *Jesus: Apocalyptic Prophet of the New Millennium* (1999); *The New Testament and Other Early Christian Writings: A Reader* (1993); *The Orthodox Corruption of Scripture: The Effect of Early Christological Controversies on the Text of the New Testament* (1993). În traducere românească au apărut, la Editura Humanitas, *Adevăr și ficțiune în „Codul lui Da Vinci“* (2005), *Evanghelia pierdută a lui Iuda* (2009), *Petru, Pavel și Maria Magdalena: Ucenicii lui Isus între istorie și legendă* (2012) și *Ce s-a pierdut din creștinism: Bătăliile pentru Scriptură și credințele pe care nu le-am cunoscut* (2019).

BART
EHRMAN

CUM A DEVENIT

ISUS

DUMNEZEU

PREAMĂRIREA
UNUI PREDICATOR
EVREU DIN GALILEEA

Traducere din engleză
de Cornelia Dumitru

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Pentru Sarah

CUPRINS

<i>Mulțumiri</i>	9
Introducere	11
1. Oameni divini în Grecia și Roma antice	21
2. Oameni divini în iudaismul antic	56
3. Isus se considera Dumnezeu?	94
4. Învierea lui Isus: Ce nu putem ști	137
5. Învierea lui Isus: Ce putem ști	178
6. Începuturile cristologiei. Cristos ca preamărit în cer	218
7. Isus ca Dumnezeu pe pământ: Cristologii timpurii ale întrupării	254
8. După Noul Testament: Fundături cristologice din secolele al II-lea și al III-lea	292
9. Orto-paradoxuri pe calea spre Niceea	331
Epilog	363
<i>Indice scripturar</i>	383
<i>Indice de teme și persoane</i>	389

Introducere

Isus a fost un predicator evreu din clasa de jos, de prin săturile sărace ale Galileii, condamnat pentru activități ilegale și răstignit pentru crime împotriva statului. Însă, la puțin timp după moartea sa, ucenicii lui pretindeau că fusese o ființă divină. În cele din urmă au mers mai departe, declarând că el este nimeni altul decât Dumnezeu, Domnul cerului și al pământului. De aici se naște și întrebarea: cum a ajuns un țăran răstignit să fie considerat Domnul creator a toate? Cum a devenit Isus Dumnezeu?

Ironia deplină a întrebării nu m-a izbit decât recent, pe când făceam o lungă plimbare cu o prietenă foarte apropiată. Stând de vorbă, am abordat diverse subiecte familiare: cărți citite, filme văzute, perspective filozofice la care ne gândeam. Până la urmă discuția a ajuns la religie. Spre deosebire de mine, prietena mea se identifică în continuare drept creștină. La un moment dat, am întrebat-o ce anume consideră că ar fi nucleul convingerilor ei. Răspunsul ei m-a pus pe gânduri. Mi-a zis că, pentru ea, miezul religiei este ideea că Dumnezeu a devenit om în Isus.

Răspunsul m-a surprins și prin faptul că asta a fost și una dintre convingerile mele – deși nu mai e de ani buni. Încă din liceu, am chibzuit mult la acest „mister al credinței“, așa cum se găsește, de pildă, în Ioan 1:1–2, 14: „La început era Cuvântul, și Cuvântul era cu Dumnezeu, și Cuvântul era Dumnezeu. El era la început cu Dumnezeu. Și Cuvântul S-a făcut trup și a locuit printre noi, plin de har și de adevăr. Și noi am privit slava Lui, o slavă întocmai ca slava singurului născut

din Tatăl. “* Chiar înainte de asta, mărturisisem deschis și din toată inima enunțurile cristologice ale Crezului niceean, că Cristos este

Fiul lui Dumnezeu, Unul Născut,
Care din Tatăl S-a născut mai înainte de toți vecii.
Dumnezeu din Dumnezeu, Lumină din Lumină,
Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat,
născut, nu făcut,
Cel de o ființă cu Tatăl,
prin Care toate lucrurile s-au făcut.
Care pentru noi și pentru a noastră mântuire
S-a pogorât din ceruri
și prin puterea Duhului Sfânt
S-a întrupat din Maria Fecioara,
și S-a făcut om.

Însă de-a lungul anilor m-am schimbat, iar acum, la vârsta mijlocie, nu mai sunt credincios. Sunt, în schimb, istoric al creștinismului timpuriu și de aproape trei decenii studiez Noul Testament și răspândirea religiei creștine din perspectivă istorică. Dar acum, în anumite privințe, întrebarea mea este exact contrariul celei puse de prietena mea. Ca istoric, nu mă mai obsedează întrebarea teologică despre cum a devenit Dumnezeu om, ci întrebarea istorică despre cum a devenit om Dumnezeu.

Bineînțeles, răspunsul tradițional la această întrebare este că Isus a fost, de fapt, Dumnezeu, deci el i-a învățat pe ceilalți că este Dumnezeu și, astfel, mereu s-a crezut că el este Dumnezeu. Dar, de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un șir lung de istorici au susținut că nu aceasta e înțelegerea corectă a lui Isus cel istoric și au adus numeroase argumente convingătoare în sprijinul poziției lor. Dacă au dreptate, rămânem nedumeriți: cum s-a petrecut asta? De ce au început primii adepți ai lui Isus să-l considere Dumnezeu?

În cartea de față am încercat să abordez această întrebare într-un mod util nu numai pentru istoricii seculari ai religiei,

* Traducerile biblice sunt preluate din Ediția Cornilescu revizuită (n. red).

ca mine, ci și pentru credincioșii ca prietena mea, care continuă să creadă că Isus e într-adevăr Dumnezeu. În consecință, nu adopt o poziție fermă față de întrebarea teologică a statutului divin al lui Isus. Mă interesează, în schimb, evoluția istorică ce a condus la afirmația că el este Dumnezeu. Într-un fel sau altul, această evoluție istorică s-a petrecut cu siguranță, iar ceea ce cred indivizii la nivel personal despre Cristos n-ar trebui, teoretic, să le afecteze concluziile pe plan istoric.

Ideea că Isus e Dumnezeu nu e o invenție a timpurilor moderne, desigur. După cum voi arăta în această dezbatere, asta era și perspectiva primilor creștini, curând după moartea lui Isus. Una dintre întrebările fundamentale pe tot parcursul acestui studiu va fi ce *înțelegeau* acei creștini prin fraza „Isus e Dumnezeu“. După cum vom vedea, diverși creștini înțelegeau lucruri diferite. Mai mult, înțelegerea, în orice sens, a acestor afirmații ne va cere să știm ce voiau să spună locuitorii lumii antice în general când credeau că un anumit om era zeu – ori că un zeu devenise om. Nu doar creștinii emiteau această pretenție. Deși poate Isus e singurul Fiu al lui Dumnezeu săvârșitor de miracole pe care-l cunoaștem astăzi, în Antichitate multe persoane, atât dintre păgâni, cât și dintre evrei, erau socotite umane și divine în același timp.

E important să subliniem, deja din acest stadiu, un aspect fundamental, istoric, despre modul în care ne imaginăm noi „tărâmul divin“. Prin „tărâm divin“ înțeleg acea „lume“ locuită de făpturi supraomenești, divine – Dumnezeu sau zeii, ori alte forțe supraomenești. Pentru majoritatea celor de azi, divinitatea reprezintă o chestiune foarte simplă de lămurit. O ființă este Dumnezeu sau nu este Dumnezeu. Dumnezeu e „acolo sus“, în tărâmul ceresc, iar noi suntem „aici, jos“, în acest tărâm, iar între cele două tărâmurile există un abis de netrecut. Cu acest gen de postulat ferm înrădăcinat în gândirea noastră, e foarte greu să ne închipuim cum ar putea cineva să fie și Dumnezeu, și om în același timp.

Mai mult, când formulăm problema în astfel de termeni tranșanți, e relativ ușor să spunem, așa cum obișnuiam să spun

și eu înainte de a începe cercetarea pentru volumul prezent, că primele Evanghelii, ale lui Matei, Marcu și Luca – în care Isus nu emite nici o pretenție explicit divină despre sine – îl portretizează pe Isus ca om, nu ca Dumnezeu, pe când Evanghelia lui Ioan – în care Isus emite asemenea pretenții divine – îl portretizează într-adevăr ca Dumnezeu. Totuși, alți cercetători contrazic vehement această părere și argumentează că și evangheliile mai timpurii îl zugrăvesc pe Isus ca Dumnezeu. În consecință, există multe dezbateri în jurul a ceea ce specialiștii au numit „cristologie înaltă“, care îl gândește pe Isus ca ființă divină (se numește „înaltă“ deoarece Cristos își are originea „sus“, la Dumnezeu; termenul *cristologie* înseamnă literal „mod de înțelegere a lui Cristos“) și ceea ce au numit „cristologie joasă“, care îl consideră pe Isus o ființă umană („joasă“ pentru că Isus își are originea „aici jos“, cu noi). Dată fiind această perspectivă, cum îl portretizează evangheliile pe Isus – ca Dumnezeu, sau ca om?

Eu mi-am dat seama că între specialiști există asemenea disensiuni în parte pentru că, în mod tipic, răspund la întrebarea cristologiei înalte sau joase pe baza paradigmei pe care tocmai am descris-o – că tărâmul divin și uman se disting categoric, cele două fiind separate de un abis imens. Problema e că majoritatea anticilor – creștini, evrei sau păgâni – nu îmbrățișau această paradigmă. Pentru ei, sfera omenească nu era o categorie absolută, separată de sfera divină printr-o crevasă enormă și de netrecut. Dimpotrivă, umanul și divinul constituiau două continuumuri care se puteau suprapune, și chiar se suprapuneau.

În lumea antică existau mai multe feluri de a crede că un om era divin. Iată cele două modalități principale, atestate de izvoarele creștine, iudaice și păgâne (voi discuta alte modalități pe parcursul cărții):

– Prin adopție sau apoteoză. Un om (să zicem un conducător de seamă, un războinic sau o persoană sfântă) putea fi *făcut* divin printr-un act al lui Dumnezeu sau al unui zeu, fiind înălțat la un nivel divin pe care respectivul nu îl avea în prealabil.

– Prin natură sau întrupare. O ființă divină (bunăoară un înger sau unul dintre zei) putea deveni om, fie permanent, fie, mai obișnuit, temporar.

Una dintre pozițiile mele va fi că un text creștin ca Evanghelia lui Marcu îl înțelege pe Isus în primul fel, ca om care a ajuns divin. Evanghelia lui Ioan îl înțelege în al doilea fel, ca pe o ființă divină care a devenit om. Ambele îl consideră pe Isus divin, dar *în moduri diferite*.

Așadar, înainte de a discuta diferitele perspective creștine timpurii asupra a ce însemna să-l numești pe Isus Dumnezeu, pregătesc scena analizând cum înțelegeau anticii interacțiunea dintre tărâmurile divinului și umanului. În capitolul întâi discut perspectivele larg răspândite în lumile greacă și romană, în afara iudaismului și creștinismului. Acolo vom vedea că un fel de continuum în interiorul sferei divine permitea într-adevăr o anumită suprapunere între ființele divine și oameni, ceva de loc surprinzător pentru cititorii familiarizați cu mitologiile antice, unde zeii devin (temporar) oameni, iar unii oameni devin (permanent) zei.

Ceva mai surprinzătoare ar putea fi discuția din capitolul al doilea, unde arăt că idei analoage au existat chiar și în lumea iudaismului antic. Faptul va avea o importanță deosebită, din moment ce Isus și primii lui ucenici erau în mod deplin, în toate privințele. Și, de fapt, mulți evrei antici credeau nu numai că ființele divine (ca îngerii) puteau să devină oameni, ci și că oamenii puteau să devină divini. Unor oameni li se spunea efectiv Dumnezeu. Faptul e valabil nu numai în scrieri din afara Bibliei, dar și – mai uimitor – în scrieri din Biblie.

După ce am schițat concepțiile păgânilor și evreilor, putem trece la capitolul al treilea, ca să analizăm viața lui Isus cel istoric. Aici mă concentrez pe întrebarea dacă Isus a vorbit despre sine ca Dumnezeu. O întrebare la care e greu de răspuns, mai ales din cauza surselor de informație disponibile cu privire la viața și învățăturile lui Isus. Așadar, încep

capitolul discutând problemele puse de izvoarele păstrate – în special evangheliile neotestamentare – când vrem să cunoaștem din punct de vedere istoric ce s-a întâmplat în timpul activității lui Isus. Printre altele, arăt de ce majoritatea cercetătorilor critici argumentează, de peste un secol, că pe Isus îl înțelegem cel mai bine ca profet apocaliptic care prevestea apropiatul sfârșit al vremii, când Dumnezeu va interveni în istorie și va înlătura forțele răului pentru a-și instaura împărăția lui cea bună. Odată conturată linia esențială a activității publice a lui Isus, trec la discutarea evenimentelor care au dus la răstignirea lui de către guvernatorul roman al Iudeii, Ponțiu Pilat. La fiecare în parte ne vom concentra asupra întrebării noastre călăuzitoare din acest capitol: cum se vedea și se descria pe sine Isus? Vorbea despre sine ca despre o ființă divină? Voi argumenta că nu.

Primele trei capitole pot fi privite ca fundalul preocupării noastre ultime: cum a ajuns Isus să fie considerat Dumnezeu. Răspunsul concis este că totul are ca temei credința adepților săi că el a înviat din morți.

Astăzi se scrie foarte mult despre învierea lui Isus, atât de către cercetători cu adevărat credincioși și apologeți, care argumentează că istoricii pot „dovedi” că Isus a înviat, cât și de către sceptici, care nu cred câtuși de puțin asta. Faptul constituie, evident, o problemă fundamentală pentru dezbateră noastră. Dacă primii creștini n-ar fi crezut că Isus a înviat din morți nu s-ar fi gândit că el se deosebea de oricare alt profet ghinionist care a sfârșit certat cu legea și a fost executat pentru tulburările create. Însă creștinii credeau că Isus a înviat și, după cum voi argumenta, asta a schimbat totul.

Dintr-o perspectivă istorică se pune o întrebare evidentă: ce putem ști, concret, despre înviere? Aici intrăm în subiecte extrem de controversate, iar în legătură cu câteva m-am răzgândit în timp ce făceam cercetări pentru această carte. Ani de zile am fost de părere că, indiferent ce am crede despre istoriile învierii, putem fi relativ siguri că, imediat după moarte, Isus a fost înmormântat cum se cuvine de către Iosif din Arimateea

și că, a treia zi, câteva adepți i-au găsit mormântul gol. Nu mai consider că acestea sunt date istorice relativ sigure; dimpotrivă, cred că ambele elemente (înmormântarea și mormântul gol) sunt improbabile. Și astfel, în capitolul al patrulea mă ocup de ceea ce eu consider că noi, în calitate de istorici, pur și simplu nu putem cunoaște cu privire la tradițiile din jurul învierii lui Isus.

În capitolul al cincilea îmi îndrept atenția spre ceea ce cred că putem ști aproape cert. Aici argumentez că dovezile sunt inechivoce și convingătoare: unii dintre ucenicii lui Isus au pretins că l-au văzut viu după ce el murise. Dar câți dintre discipolii lui au avut asemenea „viziuni“ cu Isus? (Las deschisă chestiunea dacă au avut aceste viziuni pentru că Isus li s-a arătat cu adevărat sau fiindcă aveau halucinații – din motive pe care le explic în capitol.) Când le-au avut? Și cum le-au interpretat?

Teza mea principală este că tocmai credința în înviere – bazată pe experiențe vizionare – i-a făcut inițial pe ucenicii lui Isus (pe toți? pe o parte dintre ei?) să creadă că Isus a fost înălțat la cer și așezat la dreapta lui Dumnezeu ca Fiul său unic. Aceste credințe au format cele dintâi cristologii – primele concepții despre Isus ca ființă divină. Explorez în capitolul al șaselea aceste perspective ale „preamăririi“, păstrate în cele mai vechi izvoare ale noastre.

În capitolul al șaptelea trec la o categorie diferită de perspective cristologice, care s-au dezvoltat mai târziu și care susțin că Isus nu a fost doar un om înălțat la nivelul divinității, ci o ființă divină preexistentă, alături de Dumnezeu, înainte de venirea lui pe pământ ca om. Indic asemănările și deosebirile fundamentale între această perspectivă despre „întruparea“ lui Cristos (în care el „s-a făcut carne“ – sensul literal al cuvântului *întrupare*) și cristologiile mai vechi ale „preamăririi“. În plus, explorez pasaje-cheie care sintetizează diverse înțelegeri ale întrupării, din cărți ca Evanghelia lui Ioan, ultima evanghelie canonică scrisă.

În capitolele următoare vom vedea că toți creștinii care au trăit după scrierea Noului Testament – în secolele al II-lea, al III-lea și al IV-lea – au dezvoltat din ce în ce mai mult concepțiile despre Cristos, unii adoptând poziții denunțate ulterior ca „erezii“ (sau „false“), iar alții exprimând idei acceptate ca „ortodoxe“ (sau „corecte“). Capitolul al optulea se ocupă de câteva dintre „fundăturile“ în care s-au blocat teologii creștini din secolele al II-lea și al III-lea. Câțiva dintre acești gânditori susțineau că Isus a fost pe deplin om, dar nu divin; alții spuneau că a fost în întregime divin, dar nu om; iar alții spuneau că în Isus Cristos se găseau, de fapt, două ființe, una divină și alta umană, unite doar temporar pe durata activității lui Isus. Cu timpul, toate aceste perspective au fost declarate „erezii“, ca și alte opinii propuse de lideri creștini care, în mod ironic, nu-și doreau nimic mai mult decât să îmbrățișeze idei „ortodoxe“.

Disputele în legătură cu natura lui Cristos nu se soluționaseră până la sfârșitul secolului al III-lea, dar au atins un punct critic la începutul secolului al IV-lea, după convertirea împăratului Constantin la credința creștină. Pe atunci, majoritatea creștinilor era pe deplin convinsă că Isus a fost Dumnezeu, însă rămânea întrebarea: „În ce sens“? Într-un astfel de context, la începutul secolului al IV-lea s-au dat bătăliile din cadrul „controversei ariene“, pe care le explorez în capitolul al nouălea. Controversa și-a luat numele de la Arie, un învățat creștin influent din Alexandria Egiptului, care avea o opinie „subordinaționistă“ despre Cristos – anume că Isus este Dumnezeu, dar o divinitate subordonată, care nu se situează la același nivel de slavă cu Dumnezeu Tatăl; mai mult, el nu a existat dintotdeauna lângă Tatăl. Punctul de vedere alternativ a fost adoptat chiar de episcopul lui Arie, Alexandru, care susținea că Cristos este o ființă care a existat dintotdeauna împreună cu Dumnezeu și că este, prin natură, egal cu Dumnezeu. Condamnarea definitivă a opiniei lui Arie a dus la formarea Crezului niceean, recitat în biserici și azi.

În sfârșit, în epilog mă ocup de consecințele soluționării acestor dispute teologice particulare. Odată ce creștinii de pretutindeni au acceptat perspectiva că Isus fusese pe deplin Dumnezeu din vecie, egal cu Tatăl, cum a afectat asta diversele dispute purtate, de exemplu, de creștini cu romanii, care mai înainte îi persecutaseră și al căror împărat era considerat de către mulți zeu? Sau cu evreii, care acum nu erau acuzați doar că l-au omorât pe Cristos, ci că l-au ucis pe Dumnezeu însuși? Sau între ei, pe măsură ce polemicile privind natura lui Cristos s-au succedat în ritm rapid, din ce în ce mai nuanțate, pe o lungă perioadă de timp?

Aceste dispute ulterioare sunt în ele însele interesante și extrem de însemnate. Însă opinia mea fermă e că nu pot fi înțelese fără a cunoaște istoria celor petrecute înainte. Prin urmare, în schița noastră istorică ne va interesa în mod deosebit cea mai importantă întrebare cristologică dintre toate: cum se face că ucenicii lui Isus au ajuns să-l considere divin în oricare dintre sensurile termenului? Ce i-a făcut să creadă că Isus, predicatorul răstignit din Galileea, era Dumnezeu?

CAPITOLUL I

Oameni divini în Grecia și Roma antice

Când predau cursul de introducere în Noul Testament, le spun studenților că e foarte dificil să știm de unde să ne începem explorarea. Oare cel mai bine e să începem cu cel mai timpuriu autor neotestamentar, Apostolul Pavel, care a scris mai multe cărți decât orice alt autor din Noul Testament? Sau mai curând cu evangheliile, care, deși sunt scrise după Pavel, înfățișează viața lui Isus, care a trăit înainte de a-și fi scris Pavel epistolele? În final, le spun că poate cel mai bine e să începem depănând povestea unui bărbat foarte neobișnuit, care s-a născut în secolul I, într-o zonă periferică din Imperiul Roman, și a cărui viață a fost descrisă ca miraculoasă de ucenicii de mai târziu.¹

O VIAȚĂ REMARCABILĂ

Mai înainte de a se naște, mama lui a primit un vizitator din cer care i-a spus că fiul ei nu va fi un muritor de rând, ci va fi divin. Nașterea lui a fost însoțită de semne cerești neobișnuite. La maturitate, a plecat de acasă, începând o activitate de propovăduire itinerantă. Mergea prin sate și orașe, spunându-le tuturor celor care-l ascultau să nu se îngrijească de viața pământească și de bunurile materiale, ci să trăiască

1. Cei care mi-au citit alte volume vor recunoaște povestea, deoarece am avut prilejul să o spun înainte. Vezi manualul meu, *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, ediția a V-a, Oxford University Press, New York, 2012, pp. 32–34.